

Sík Domonkos

Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás¹

Az intimitás kérdései megosztják a kortárs társadalom- és modernizációelméleti alkotókat. Egyesek Habermashoz vagy Bourdieu-höz hasonlóan nem igazán foglalkoznak a kérdéssel, mások Luhmannhoz hasonlóan foglalkoznak vele ugyan, de nem állítják vizsgálódásuk fókuszába, végül vannak, akik Foucault-hoz vagy Giddenshez hasonlóan kiemelt helyet szánnak neki. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy hasonlóképp jellemeznék az intimitás lehetőségeit és jelentőségét. Míg Foucault az intimitás diszkurzív hatalmi viszonyok általi felügyeletének történetét írja meg, addig Luhmann az intimitás szemantikájának tudásszociológiáját. Giddens számára az intimitás kérdésének kontextusát a strukturációelmélet jelöli ki: az intimitás kérdése elválaszthatatlan mind az ontológiai biztonságát fenntartani igyekvő, reflexív cselekvőtől, mind a szemantikai, jogi, gazdasági, politikai intézményektől és ezek kölcsönhatásától.² Az intim kapcsolatok késő modernitásbeli jelentőségét a mindezen szinteken értelmezett átalakulásai adják. Ezek következtében ugyanis az intim kapcsolatok közvetlenül az identitáskonstrukciónak, közvetve pedig az ontológiai biztonság megteremtésének, valamint a reflexivitásnak a kiemelt terepévé váltak. Az alábbiakban ezeket a kérdéseket járom körbe. Elsőként az identitáskonstrukció késő modernitásbeli kihívásait tekintem át. Ezt követően az intim kapcsolatokban rejlő lehetőségeket elemzem. Végül pedig az e kihívásokra adott egyéni válaszokat és potenciális patológiákat veszem számba.

Az identitáskonstrukció kihívásai a késő modernításban

Modernitás és önazonosság (Modernity and Self-Identity) című könyvében Giddens arra vállalkozik, hogy a szociológia kezdetei óta – funkcionális differenciálódásként, racionalizálódásként vagy rendszerdifferenciálódásként – tárgyalt intézményi modernizáció egyénre vo-

1 A tanulmány elkészítését az OTKA - K 105076 támogatta.

2 Az alábbi tanulmány közvetlenül kapcsolódik a Giddens társadalomelméletét és a modernitáselmélet intézményi aspektusait bemutató írásokhoz (Sík 2013a, 2013b). Az alábbiakban kiemelten támaszkodom a giddensi strukturációelmélet ott leírt fogalmaira.

natkozó következményeit számba vegye. A strukturációelméletre támaszkodva azt vizsgálja, hogy a reflexív tudat, a praktikus tudat és a tudatalatti viszonylatában milyen változásokat okoznak a késő modernitásban a cselekvések környezetét alkotó globalizálódó, absztrakt intézmények (Giddens 2013 [1991]: 113–114).

Giddens álláspontja szerint a legtöbb második világháború utáni társadalomelmélet kissé előreszalad a tekintetben, hogy a modernizációt nem annyira egy jelen pillanatban is intenzíven zajló folyamatnak látja, hanem sokkal inkább kiteljesedett, vagy – ahogy a poszt-modern elméletek – egyenesen meg is haladott konstellációnak. Ezekkel az álláspontokkal helyezkedik határozottan szembe, amikor a modernizációt olyan napjainkban is végbemennő, illetve radikalizálódó folyamatnak tekinti, aminek igazi paradoxonjait és feszültségeit jelen időben tapasztaljuk meg. Ha egy szóval kellene jellemezni a késő modernitás kulcs-problémáját, akkor Giddens alighanem a lokális és a globális közti feszültségre utalna, ami abból fakad, hogy az absztrakt intézményekhez mindig konkrét cselekvéshelyzetekben kell hozzákapcsolni. Az újszerű nehézséget az okozza, hogy ebben a feladatban nincs segítségére a cselekvőknek semmiféle – személyesen kitapasztalt – tradíció. Ehelyett saját reflexív tudatukra támaszkodva kell az általános elveket a konkrét cselekvéshelyzetekre alkalmazniuk. E változás messzemenő következményekkel jár (Giddens 2013 [1991]: 121–122).

Mindenekelőtt a közvetlen tapasztalatok elveszítik korábbi jelentőségüket. Minthogy a szakértői rendszerek a tapasztalatok olyan mennyiségét halmazták fel generációkon keresztül, amivel az egyéni tapasztalatok nem vehetik fel a versenyt, a cselekvő jobban jár, ha első-sorban e mediatiszt tudásokhoz igazodik saját tapasztalatai helyett.³ Mindennek az az ára, hogy megszűnik a világhoz való viszony egyértelműsége. A reflektált tudat által felhasznált tudások minden esetben kontingensek, a választás mozzanatát feltételezik. A választás magával vonja a kockázatokból és az alternatív lehetőségekből fakadó bizonytalanságot, ami az ontológiai biztonságra törekvő tudatalatti szintjén könnyen egzisztenciális szorongáshoz vezethet. Ezt a szorongást ráadásul megkérdőjelezetlen tradíció híján – bár segítséget nyújtana az erre szakosodott „terápiás” szakértői rendszerek – mindenki csak önmaga kezelheti. Ebben az értelemben az én fenntartása fundamentális jelentőségű reflexív feladattá válik az egyén számára (Giddens 2013 [1991]: 122–129).⁴

Az én fenntartásához nélkülözhetetlen ontológiai biztonság azt fejezi ki, hogy az emberi élet egzisztenciális kérdéseire valamilyen válasszal rendelkezik az egyén. E kérdések négy egymásra épülő szintjét különbözteti meg Giddens. Az első maga a létre vonatkozó kérdés, vagyis a létező és nemlétező dolgok elválasztása. A második a véges emberi létre vonatkozó kérdés, vagyis az emberi élet megváltoztathatatlan kereteivel való szembenézés. A harmadik a másira vonatkozó kérdés, vagyis a többiekkel szembeni köteleességek és elvárások meghatározása. A negyedik a személyes identitás kérdése, vagyis az egyéni élettörténet értelmének tisztázása. Premodern kontextusban mindezen kérdésekre a tradíció adott választ.

3 Ebben az értelemben beszél Giddens arról, hogy a szakértői rendszerek abból fakadóan, hogy összemérhetetlenül kompetensebbek a cselekvőknél a különböző szakterületeket illetően, egyúttal inkompetenssé teszik (*deskilling*), és ezáltal elidegenítik őket azoktól (Giddens 1991: 137–139). Ezen a ponton érdekes párhuzam vonható a habermasi gyarmatosítási tézissel: míg Habermas a rendszer és a kommunikatív életvilág vonatkozásában jegyzi meg, hogy az általánosított kommunikációs médiumok elidegenítenek a kommunikációtól, addig Giddens a szakértői intézményekről jegyzi meg, hogy elidegenítenek a praktikus világhoz való viszonyulástól.

4 Meštrović értelmezése szerint az egzisztenciális kihívások előtérbe kerülése egy klasszikus szociológiai probléma, az anómia új formájaként értelmezhető (1998: 179–207).

A késő modernitásban azonban nincs egy eleve megkérdőjelezhetetlenül adott szemantika, amelynek keretei között válaszolni lehetne rájuk. Az ebből fakadó kontingenciát tapasztalják meg a cselekvők minden egyes olyan helyzetben, amikor az absztrakt intézményekkel kapcsolatba kerülnek, és univerzális elveket próbálnak konkrét szituációra alkalmazni (Giddens 1991: 55).

A kontingencia tapasztalataival összefüggésben fontos látni, hogy nem feltétlenül tudatosulnak, így a rájuk adott válaszok, valamint az ezek hiányából fakadó patológiák sem. Mint-hogy az ontológiai biztonság fenntartása elsősorban a gyakorlati tudathoz, valamint az általa meghatározott testi gyakorlatokhoz köthető, ezért az egzisztenciális kérdések is elsősorban e szintekhez kötődnek. Ez egyfelől azt jelenti, hogy az egzisztenciális kérdések nem tudatosuló „megválaszolása” az egyénileg kialakított rutinok formáját ölti. E rutinok megjelennek a külső kialakításában, a biológiai funkciók szabályozásában, a mozgás formájának megválasztásában.⁵ Mindebből másfelől az is következik, hogy az egzisztenciális kérdésekkel kapcsolatos bizonytalanságok és szorongások többnyire nem egyszerűen kognitív ellentmondások és dilemmák formáját öltik, hanem testi zavarokként mutatkoznak meg (Giddens 1991: 56–63).

A modernizáció a tudat reflexív és praktikus szintjei mellett nem hagyja érintetlenül a motivációk terepét, vagyis a tudatalatti bizonyos aspektusait sem. A tudatalatti átalakulása fundamentális szinten a büntudattól a szégyen irányába való elmozdulásként értelmezhető. Büntudat és szégyen elsősorban konkrétságuk tekintetében különbözik egymástól. A büntudat mindig valamilyen konkrét tethez kapcsolódik, valamilyen tabu vagy norma megsértéséhez. Ezzel szemben a szégyen az identitás egészét érinti, nem valamilyen kudarcot, hanem az én egészének kudarcát fejezi ki. A büntudatot átélő személy elsősorban amiatt érzi magát rosszul, mert kárt okozott a szeretett vagy tisztelt másiknak. Ezzel szemben a szégyent átélő személy úgy érzi, hogy elfogadhatatlanná vált a szeretett vagy tisztelt másik szemében, hogy többé nem bíznak meg benne és ő sem bízhat meg önmagában. Ilyenformán a szégyen sokkal radikálisabb következményekkel jár, mint a büntudat, ennek megfelelően a vele való megküzdésnek is nagyobb a tétje: maga az önértékelés múlik rajta (Giddens 1991: 67).

Az intézményi átalakulásokkal és a tradíció lebomlásával összefüggésben belátható, hogy miért nőtt meg a szégyen szerepe a modernításban a büntudattal szemben. A büntudat átéléséhez konkrét, jól definiált, megkérdőjelezetlen szabályok kellenek, aminek keretei között a helyes és helytelen tett egyértelműen megkülönböztethető. Ezt strukturálisan a premodern, illetve klasszikus modernitásbeli társadalmakat jellemző erős tradíciók fejezik ki, s az általuk meghatározott intézményi keretet kitapasztalhatja az egyén. Az ilyen kereteknek az áthágása olyan hiba, ami nem az én egészét minősíti, hanem csupán a konkrét tettet. A szégyen átélése ezzel szemben a definitív keretek hiányához köthető, ami strukturálisan a késő modern társadalmak sajátossága. Amikor nincsenek jól definiált, konkrét szabályok, olyankor az én magában kénytelen megalapozni a cselekvés kereteit. Saját reflexivitására, értékelésére, kockázatbecslésére van utalva. Ilyen esetekben, ha hibázik, az nem a tradíció külsődleges szabályai és a tett közti ellentmondást tárja fel, hanem önmaga belső ellentmondását, a reflexió helytelenségét, vagyis végső soron az én egészének inadekvátságát.

5 Mindezekkel kapcsolatban számos empirikus példa megidézhető: a különböző megjelenési formák individualizálódásától kezdve (vö. öltözködési szubkultúrák) a táplálkozási habitusok diverzifikációjáig (vö. egészséges életmód).

Az egzisztenciális kérdések megválaszolásának egyéni feladattá válása és a büntudat helyett a szegény negatív ösztönzőjének elterjedése egyazon átalakulásra vezethető vissza: az identitás előtérbe kerülésére. Az identitás kialakításával, védelmével, fenntartásával kapcsolatos feladatok a hétköznapi életben a legkülönbözőbb tárgyú választási és döntési helyzetek formájában mutatkoznak meg. Ezekben a helyzetekben cselekedve válaszoljuk meg az egzisztenciális kérdéseket, próbáljuk meg egységes keretbe szervezni identitásunkat, és elhárítani a szegény és szorongás formájában ránk leselkedő veszélyeket. Ebből fakadóan a késő modernitás kulcsjelenségei maguk a döntések, melyekben az egyéni életforma kialakításra kerül. Az alternatív cselekvési formák közti választások, konkrét jelentőségükön túlmutatva, az életút egészének stratégiai megtervezését teszik lehetővé, más szóval a „jövő gyarmatosítását” (Giddens 1991: 80–87).

A késő modernitás fokozott reflexivitásra kényszerülő cselekvőjének döntései közül ugyanakkor nem mindegyik egyforma fontosságú. A lokalitás és globalitás összeillesztésének feszültségei és az egzisztenciális szorongások szempontjából napjainkban egyaránt kiemelt jelentőségre tesz szert a kapcsolatoknak egy olyan új formája, amit „tisza kapcsolatnak” nevezhetünk.⁶ Ennek megfelelően a tiszta kapcsolatokra vonatkozó döntésekre kiemelt reflexió irányul, és a vonatkozó választások kulcsfontosságúak az életút megtervezése és az identitás kialakítása szempontjából.

Az intimitás és szexualitás jelentősége az identitáskonstrukció folyamatában

A tiszta kapcsolat Giddens szerint a közeli, érzelmileg telített informális kapcsolatok késő modernitásbeli formájának tekinthető. Az intimitás korábbi formáival szemben nincs beágyazva intézményi keretek közé.⁷ Ilyenformán szabadon alakítható, pusztán a felek igényeitől, valamint kísérletezési, reflexiós és kommunikációs képességeitől függ. Minthogy a tiszta kapcsolatok céljaik és kereteik tekintetében függetlenek a tradícióktól – ebben az értelemben tiszták –, sajátos feszültségekkel is megterheltek. Egyrészt a kapcsolat esetleges nehézségeiért, kudarcaiért a felek viselik a felelősséget, így azok révén identitásukban érintettek. Másrészt a kapcsolat stabilitását – külsődleges kényszerek híján – magán a kapcsolaton belül kell biztosítani az elköteleződés révén (Giddens 1991: 88–95).

Ennek az elköteleződésnek a felépítése és folyamatos fenntartása nagyban függ az intimitás megteremtésétől. Az intimitás egyfajta egyensúlyi állapotként értelmezhető, melyben egyaránt lehetőség van a megmutatkozásra, a közös valóság kialakítására, az elismerésre és az autonómiára – ezek egyike sem dominálja a többi. Erre csakis abban az esetben nyílik mód, ha a feleknek sikerül egymás iránt kölcsönös bizalmat kialakítaniuk. Az intimitáson alapuló tiszta kapcsolatok ebben az értelemben a késő modernitás kulcsfontosságú társadal-

6 A giddensi értelemben vett tiszta kapcsolatok mind keletkezésük, mind sajátosságaik tekintetében sok szempontból átfedésben vannak a luhmanni értelemben vett interperszonális interpenetráció autopoiétikus rendszereivel (vö. Luhmann 1997 [1982]).

7 Ahogy azt Hay és szerzőtársai megjegyzik, Giddens bizonyos értelemben inkonzisztens a tiszta kapcsolat fogalmának bevezetésekor. Az ugyanis, hogy egy kapcsolat független tud lenni a hatalmi viszonyoktól, nem a hatalmi téren kívüli mivoltából fakadhat, hanem épp ellenkezőleg, a hatalmi viszonyok kiegyenlítettségéből. Ezért a tiszta kapcsolat elemzéséhez nélkülözhetetlen azoknak a hatalmi transzformációknak a dinamikáját bemutatni, melyek eredményeként ilyen egyensúly jöhet létre. Ezt azonban Giddens teljes mértékben elmulasztja, és inkább a tiszta kapcsolat ideáltípusát posztulálja (Hay et al. 1997).

mi helyei. Miután a formális hétköznapi viszonyokat az egzisztenciális szorongás és a bizalmi deficit jellemzi, elsősorban a tiszta kapcsolatokban alapozható meg az ontológiai biztonság, a másokba, a világba és az önmagunkba vetett bizalom. A tiszta kapcsolatok jellegzetesen hosszú idő alatti, intenzív együttlétben formálódnak. Ezáltal képesek a bizalom megteremtésére, ugyanis bennük – a kapcsolatok közül a késő modernitásban egyedülként – lehetőség nyílik a konkrét másik kitapasztalásának logikájára támaszkodni (Giddens 1991: 95–97).

Mindezek alapján belátható, hogy a tiszta kapcsolatok a késő modernitás kulcsfontosságú jelenségei, a velük kapcsolatos döntések az identitás formálásának kiemelt terei. Bizonyos értelemben a szabadság par excellence tapasztalatát élük itt át a cselekvők, annak minden terhével és előnyével.⁸ Azáltal, hogy a hétköznapi cselekvések sorozatában reflektálnak kapcsolataikra, megvitatják annak kereteit, egyúttal az önmagukra vonatkozó definíciót is kialakítják és az önértékelésüket is elvégzik. A tiszta kapcsolat egy ideáltípus, ami kisebb-nagyobb mértékben átszőheti a legkülönbözőbb baráti vagy párkapcsolatokat.⁹ A késő modernitásban központi jelentőségűvé ezek közül az utóbbiak váltak. Ennek hátterében az áll, hogy a párkapcsolatok a szexualitás révén olyan elemi testi dimenzióval is rendelkeznek, amilyen-nel a baráti kapcsolatok nem. Márpedig mindazok a – tudatalattit is érintő – egzisztenciális és identitásra vonatkozó kihívások, amelyek a tiszta kapcsolatokat oly fontossá teszik, e testi dimenzió nélkül többnyire nem kezelhetők. Éppen ezért mélyíti el vonatkozó vizsgálódásait Giddens a szexualitás átalakulásának irányába *Az intimitás átalakulása* (The Transformation of Intimacy, 1992) című könyvében.

A szexualitás átalakulásának meghatározó eleme a szaporodási funkció háttérbe szorítása. Ez tette lehetővé, hogy a szexualitás mint az interakciók egy sajátos típusa eloldódjon az öt korábban szigorúan szabályozó társadalmi tradícióktól. A társadalom újratermelődésének biológiai keretei minden ismert premodern társadalomban széleskörűen meg voltak határozva. Éppen ez érzékelteti, hogy milyen hatalmas változás ehhez képest a késő modern társadalmak szexuális forradalma, melynek eredményeként a szexualitás olyan szabadon formálható „plasztikus” interakcióvá vált, ami egyúttal az identitás konstrukciójának és az ontológiai biztonság megteremtésének kiemelt terepe is egyben. Ez a funkcióbővülés magyarázza azt is, hogy miért fordít napjainkban fokozott figyelmet a nyilvánosság a szexualitásra: annak jelentősége ugyanis túlmutat az örömszerzés és a reprodukció kérdésein.

A szexualitás a globalizált intézményrendszerek környezetében élő cselekvő központi problémáinak terepe. Patológiai és diszfunkciói, valamint az ezek feloldására létrejött terápiás intézmények ennek megfelelően elsősorban a modernizáció kontextusában érthetők meg. Mindez – a cirkuláris struktúraelmélet alapján – egyfelől azt jelenti, hogy a szexualitás átalakulása nem vizsgálható az intézmények nélkül, másfelől azt, hogy az intézmények átalakulása sem írható le a szexualitásban lezajló – új típusú függőségek formájában jelentkező patológiákat vagy, épp ellenkezőleg, a demokratizáció formáját öltő emancipációt kifejező – változásoktól függetlenül (Giddens 1992: 2–3).

A szexualitás átalakulásának kérdése szükségképpen felveti a nemi szerepekben lezajlott változásokra vonatkozó kérdéseket. A női szexualitás emancipációja ugyanis óhatatlanul

8 Ezen a ponton érdemes elgondolkodni azon, hogy Arendt mennyire másként tekint a szabadság fenomenológiájára. Szerinte a szabadság tapasztalata éppen hogy nem a privát szférához köthető, hanem a hatalommentes nyilvánossághoz (Arendt 1998).

9 A szülő-gyermek kapcsolatok Giddens szerint azért nem igazán említhetők meg ilyen viszonylatban, mert túlságosan meghatározza őket a biológiai leszármazásból eredő kiegyensúlyozatlanság (Giddens 1991: 98).

magával vonja a férfidominancia gyengülését, az új szerepekből fakadó kontingenciával terhelve meg a heteroszexuális kapcsolatokat. Legalább ilyen fontos a homoszexualitás medikalizált és morálisan elítélt megítélésének visszaszorulása, a homoszexuális kapcsolatok legalizációja és legitimálódása. Ezek a kapcsolatok jelentik a „kísérleti laboratóriumait” a plasztikus szexualitásnak és az azon alapuló, társadalmi tradícióktól független együttélési módoknak. Minthogy a homoszexuális kapcsolatokat – társadalmon kívüli mivoltuk okán – eleve nem kötötték intézményesített szabályok, a jogi szankcionálás elmúltával a homoszexuális párok az együttélés új formáinak úttörőivé válhattak (Giddens 1992: 9–16).

Annak ellenére, hogy a szexualitás mindig is hatalmi viszonylatok hálózatában formálódó társadalmi konstrukció volt, magának a hatalomnak a mértéke és kiterjedtsége különbözik az egyes korok és társadalmak viszonylatában. Elsősorban Foucault vizsgálatairól irányították rá a figyelmet arra a tendenciára, hogy a modernitásban, és különösen a késő modernitásban a biopolitikai érdek által hajtott állami felügyelet egyre kevésbé hagyta érintetlenül a szexualitást. Igyekezett minél részletekbe menőbben kiismerni és egyúttal kontrollálni, aminek során egy a szexualitást elsősorban medikalizált formában leíró diskurzus jött létre. Giddens álláspontja szerint, amellet, hogy Foucault igaz megállapításokat tesz, egyúttal leegyszerűsítő is. Nem veszi észre, hogy a szexualitás diskurzusai az intézményi reflexivitás részei is. Olyan felületek, amelyek lehetőséget teremtenek az egyértelmű tradíciók híján kontingenssé, valamint az absztrakt intézmények elterjedésével az identitás kiemelt terepévé váló szexualitásról való gondolkodásra. Ennek megfelelően a szexualitásról való beszédnek nem csupán elnyomó, hanem amellet – az identitás definiálásának egy kiemelt dimenziójaként – felszabadító szerep is tulajdonítható (Giddens 1992: 23–32).

Foucault következtetéseinek vakfoltja nem kis részben abból fakad, hogy a szexualitás diskurzusait pusztán az állam viszonylatában vizsgálta. Nem vette észre, hogy azoknak legalább olyan fontos fórumai voltak az elsősorban nők által olvasott, romantikus szerelemről szóló regények is.¹⁰ A romantikus szerelemeszmény a szenvedélyes szerelem (*amour passion*) univerzális toposzának nyugat-európai kulturális specifikációja. Sajátosságát az adja, hogy a vágy mellett a nyugati szeretetfogalom – a kereszténység örökségéből fakadó – episztemiológiai dimenzióval is rendelkezik.¹¹ A romantikus szerelem ilyenformán nem csupán a vágy kielégítéséről, hanem a másik és önmagunk megismeréséről is szól. E folyamat elsődleges fóruma egy új irodalmi műfaj, a románcot, a szerelmi kalandot bemutató regény. Ennek újszerűsége egyfelől abban rejlett, hogy individuális perspektívából íródott, másfelől abban, hogy intézményesített lehetőséget teremtett a megváltozóban lévő szexualitásra vonatkozó reflexióra (Giddens 1992: 41).

A rendi társadalmak felbomlása messzemenőig kihatott a családi életre is. Fokozatosan létrejött például a „gyermek” kategóriája, aminek keretében védendőként és gondoskodásra szorulóként viszonyultak az utódhoz. Ennek következtében a család integrációjában a hagyományosan erőszakon alapuló férfiuralom mellett egyre nagyobb súlyt kapott a nők érzelmi alapú gondoskodása. A nemi szerepek ily módon való szétválasztása lett az alapja a szenvedélyes szerelem romantikussá alakításának is. A szenvedélyes szerelemről fokozatosan levált annak feminizált, női perspektíván alapuló változata, ami nem a (testi) vágyon, hanem a (lelki)

10 Giddens mellett, hasonló terepen vizsgálódva egészítette ki Foucault diagnózisát Luhmann is (1997 [1982]).

11 A szeretet abban az értelemben bír episztemiológiai tartalommal, hogy az újszövetségi tanítások értelmében Isten megismeréséhez a szeretet révén történő egyesülésen át vezet az út. Ennek mintájára a másik megismerésének útja is a másik szeretetét előfeltételként (Giddens 1992: 39).

érzelmeken alapult.¹² A romantikus szerelemben, szemben a vágyon alapuló szenvedélyes szerelemmel, a kapcsolat és a saját érzelmek folyamatos önmonitorozására van szükség. Hiszen romantikus szerelem annyiban van, amennyiben elég intim a viszony, amennyiben elég intenzív, odaadón szeretik egymást a felek. Az ugyanakkor, hogy mi számít „elégnek”, nem viszonyítható semmilyen objektív mércéhez, erről csakis a folyamatosan narratívákba szőtt – és ezáltal a regényekben olvasott narratívákkal összemérhető – közös reflexió szolgál bármiféle információval. A narratívaforma további következménye a szerelem reverzibilis időből való kiszakítása és az életút idejébe való kiterjesztése. Az élettörténetre kiterjesztett romantikus szerelem ezáltal az individuum küldetésévé válik, az identitás meghatározásának egyik központi viszonyítási pontja. Ez a küldetés a polgári házasság keretében intézményes formát is talált magának, és viszonylag hosszú távon stabilizálódni tudott (Giddens 1992: 41–46).

A házasság intim kapcsolatok védőburkaként szolgáló társadalmi kerete ugyanakkor sajátos korlátokat is gördített az intimitás elé. A személyes identitás keresése által motivált romantikus szerelem és a – definíció szerint társadalmi – házasság között feszültségek húzódtak. Így a házasság intézményének leépülése nem csupán destabilizációhoz, hanem az intim kapcsolatok eredeti lehetőségének – tiszta kapcsolat formájában történő – teljesebb megvalósításához is vezetett. A romantikus szerelem esetében a kapcsolat reflexív monitorozása már megfigyelhető ugyan, ám ennek jelentősége pusztán a párválasztás idejére korlátozódik, arra, hogy az egyén felismerje „élete párját”, akivel a házasság intézményi szabályai szerint – akár összeillenek, akár nem – végül leélni köteles az életét. A házasságtól függetlenített tiszta kapcsolat ezzel szemben nem meghatározott időtartamra terjed ki. Addig tart, amíg erről a felek kölcsönösen meg tudnak egyezni. Ebből következően itt a kapcsolatra történő reflexió intenzívvé és folyamatossá válik (Giddens 1992: 61).

Mindezzel összefüggésben a kapcsolaton belül átalakul a szexualitás szerepe is. A romantikus szerelem a szexualitás tekintetében korántsem implikált nemi egyenlőséget. A nőnek a vágyak kielégítése tekintetében alárendelt szerep jutott, míg a férfinak erre lehetősége nyílt házasságon kívüli viszonyokban is. Ezzel szemben a tiszta kapcsolatban a szexualitás a kapcsolat konstitutív eleme lesz, hozzájárulva a nemek közti viszony kiegyenlítéséhez. Mint-hogy a tiszta kapcsolat az egyik fél általi szakításig tart, ezért attól is nagymértékben függ, hogy a felek mennyire veszik kölcsönösen figyelembe egymás vágyait. Ez teremt lehetőséget arra, hogy – a foucault-i „scientia sexualis” után – az „ars erotica” is bevonuljon a hétköznapi párkapcsolatokba, és azoknak kiemelt aspektusává váljon.¹³ A testi vágy vagy éppen annak hiánya az érzelmekre irányuló reflexióban ugyanis döntő szerepet játszik. A „test nem tud hazudni”, éppen ezért rajta keresztül bizonyosodhatnak meg a szeretők egymás szeretetéről, vagyis végső soron kapcsolatuk minőségéről is. Így válik pontosan érthetővé, hogy miként lesz a szexualitás a tiszta kapcsolatokban betöltött döntő szerepe révén az identitás fenntartásának kulcskérdésévé, és miért válnak az ezen a szinten tapasztalt dilemmák, problémák döntő fontosságúvá (Giddens 1992: 62–63).¹⁴

12 A romantikus szerelem feminizált jellegének napjainkig tartó továbbélését bizonyítják az intimitásra vonatkozó kutatások. Ezekből kiderül, hogy a fiúkkal ellentétben a lányok sokkal kidolgozottabb narratívákban tudnak beszélni érzelmi életükről és intim kapcsolataikról (Giddens 1992: 50).

13 Mindez történetileg azért tekinthető újdonságnak, mert a legtöbb premodern társadalomban az ars eroticát valamilyen megkülönböztetett társadalmi csoport gyakorolta.

14 Ahogy arra több kritikus is rámutatott, Giddens elmulasztja megvizsgálni az intimitás átalakulásának osztály- és kultúraspecifikus sajátosságait, így nemritkán elhamarkodottan általánosítja diagnózisait (Bologh 1997).

A párkapcsolatokkal és a szexualitással kapcsolatos nehézségek között az intimitás átalakulásának történetéből következően az – intézményi keretek hiányából fakadó – általános problémák mellett fontos nemi különbségeket találunk. A nők a „tisztá kapcsolatok szabadságharcosaiként” elsősorban továbbra is a hagyományos nemi szerepekből fakadó problémákkal küzdenek. Helyzetüket megkönnyíti, hogy a harcot nem ma kezdték, így egyre hatékonyabb szemantika és intézmények állnak rendelkezésükre.¹⁵ A férfi szexualitás fő problémái napjainkban paradox módon elsősorban abból fakadnak, hogy azt az európai társadalmak hagyományosan természetes igazodási pontnak tekintették, és ezáltal elfedték annak potenciális problémáit. Azok a hatalmi viszonyok ugyanakkor, amelyek lehetővé tették ennek a férfi szexualitást problémamentesként feltüntető perspektívának a fennmaradását, mára feloldódtak. Ennek következtében a férfiak ma különösen nehéz helyzetben találják magukat: nem csupán ugyanazokkal a nehézségekkel kell megküzdeniük, amikkel a nőknek is, de ráadásul úgy, hogy – a nőkkel szemben – ehhez nincsenek meg az intézményesített kereteik (Giddens 1992: 111–112).

Ez egyfelől a megfelelő szemantika hiányát jelenti: minthogy a férfiak hagyományosan elsősorban a munka világában kivívott teljesítmény révén alapozták meg identitásukat, ezért szemantikájukat az érzelmi monitorozás helyett a stratégiai monitorozás dominálta. Másfelől a tiszta kapcsolatban való részvételhez szükséges hatalmi viszonyok feladásának hiányára utal. A tiszta kapcsolat legnagyobb kihívása a férfiak számára az egyenlőség megvalósítása és az annak talaján történő megmutatkozás. Ebben a viszonyban ugyanis elkerülhetetlenül szembesülnek mindazzal, amit a férfiszerep hagyományosan mindig is elfedett: a szexualitás és az identitás kontingenciájával, megoldandó feladat mivoltával. Ennek a szembenézésnek a hártása mutatkozik meg abban a törekvésben, hogy a szexualitást epizodikus keretek közé szorítsák.¹⁶ Az epizódyszerű kalandokban ugyanis fenntartható a stratégiai szemantika és elkerülhető a kimunkált identitás hiányának lelepleződése (Giddens 1992: 115–117).¹⁷

Késő modern megoldások, patológiák és dilemmák

Az intimitás átalakulása napjainkban is zajló folyamat. Párkapcsolatok sokaságában küzdenek a felek a fenti nehézségekkel, támaszkodva az időközben megszületett terapeutikus intézményi reflexivitás nyújtotta segítségre. Ebben az értelemben a tiszta kapcsolatok nem elhanyagolandó emancipatorikus potenciált rejtenek magukban. Az identitás konstrukciójának kiemelt helyszíneiként az egyenlő társas viszonyok laboratóriumaiként funkcionálnak. Olyan kérdések és gyakorlatok formálódnak bennük, melyek társadalmi szinten potenciálisan a demokratikus kultúrát is átalakítják. Ugyanakkor ezek a kísérletek nem minden esetben sikeresek. Ezekben az esetekben alakulnak ki az olyan, a pszichológiai és terápiás szakirodalomban részletesen tárgyalt patológiák, mint a szexuális addikció vagy a társfüggőség.

15 A szerelem történetének giddensi olvasata szerint ezen a szintén elsősorban a nők töltöttek és töltenek be úttörő szerepet. Elmélete ilyen irányba való kiterjesztésével alighanem azokra a feminista kritikákra is megpróbált válaszolni, melyek azt rójják fel neki, hogy a nők társadalmi helyzetére egyáltalán nem reflektált (Murgatroyd 1989).

16 Giddens álláspontja szerint ez az epizodikusság jelenik meg különböző formákban az egyre nagyobb nyilvánosságot kapó pornográfiában és a nemi erőszak motivációjában is (Giddens 1992: 117–123).

17 Ebben az értelemben a férfiak epizodikus kalandok utáni vágya elsősorban nem biológiai szükséglet, hanem egy a megváltozott hatalmi viszonyokkal összefüggő identitásprobléma (Giddens 1992: 131).

A különböző függőségek a késő modernitás intézményi átalakulásával és az abból fakadó ontológiai bizonytalansággal állnak kapcsolatban. Az addikció mélyén található kényszeres ragaszkodás valamilyen tevékenységhez az identitás feletti elvesztett kontroll visszaszerzésének élményét rejt magában. Más szóval: az addiktív tevékenységhez való ragaszkodás motivációja az egzisztenciális szorongás kezelésének illúziójából fakad. Tekintve, hogy a vágy a tudatalatti elemi szintjéből fakad, az ellene való küzdés, amennyiben kialakul a fixáltság, rendkívüli erőfeszítéseket igényel. A szexualitás esetében a függőség a tiszta kapcsolatok perspektívájából érthető meg. A tiszta kapcsolat tétjét az identitás kialakításában betöltött kiemelt szerepe adja meg, fenntartásában pedig döntő szerepe van a kölcsönösségen alapuló szexualitásnak. Ez az összefüggés teremti meg annak a vakvágánynak a lehetőségét, melyre rálépve az identitást kereső egyén a tiszta kapcsolatot – annak kétségtelenül fontos, ám azzal semmiképp sem azonos mozzanatával – a szexualitással mossa egybe. Ilyenkor a szexuális hódítás válik az identitás tiszta kapcsolatban való megtalálásának hamis indikátorává. A hódolásban kifejeződő hatalom érzése lép a keresett autonómia helyére, az illúzió fogságában tartva a hódítót. Hiszen a szexuálisan meghódított másik nem képes azzá válni, akit a hódító keres, vagyis az ontológiai biztonság megteremtésének partnerévé, csupán epizodikus szereplő tud lenni az élettörténetben. Ilyenformán a hódítások sorozata egyre inkább kiüresedik, az eredeti tudat alatti vágytól egyre távolabb vivő automatizmussá válik. Fokozatosan kialakul a függőségi spirál, melyben egyre rövidebb a hódítást követő „fent” (high) és egyre mélyebb a kapcsolat folytatására való képtelenségből fakadó szégyenérzet (Giddens 1992: 65–85).

A társfüggőség bizonyos szempontból a szexuális addikció inverzének tekinthető. Míg a függő kétségbeesetten keresi az ontológiai biztonságot, addig a társfüggő lemond a keresésről, feladja saját igényeit és vágyait, és valaki más igényei köré szervezi az életét. Ezekben az esetekben a kapcsolat maga válik fixáció tárgyává, csakis ennek alakulásától függ az identitás. Akárcsak a szexuális függőség esetében, a társfüggőségnél is a tiszta kapcsolatot annak valamilyen részmozzanatával azonosítja a cselekvő. Ezúttal a másakra való odafigyelés és a törődés válik abszolúttá, elnyomva a tiszta kapcsolat összes többi sajátosságát. A túlzásba vitt másokra fókuszálás eredményeként ellehetetlenülnek a tiszta kapcsolat feltételei: eltűnik a kapcsolatból az egyenlőség, megszűnik a konszenzuális alap, a változás szabadsága, az autonómia stb. Ami megmarad, az a ragaszkodás egy rögeszméhez, a hatalmi játszmák, a félelmek általi meghatározottság, az individualitás felszámolódása (Giddens 1992: 88–95).

Bár a tiszta kapcsolatok központi terepeivé váltak a késő modernitás kihívásaival való megküzdésnek és egyúttal az emancipáció, illetve a patológiák irányába tartó fejlődési pályák döntő útelágazásai lettek, mellettük megemlítendőek további kiemelt fontosságú döntési felületek is. Ilyen mindenekelőtt a saját testhez való viszony. Ahogy feloldódtak a testre vonatkozó társadalmi tradíciók, úgy vált a test fokozatosan az én megjelenítésének kiemelt terepévé. Ennek megfelelően a test olyasvalami, amiért személyesen felelünk, és amin – akár a mozgás vagy az anyagcsere szabályozása révén, akár sebészeti beavatkozás vagy tetoválás révén – „kötelességünk dolgozni”. Hasonlóképpen a szexuális addikciókhoz, a testtel való foglalkozkodás is könnyen félrecúsíthat és a függőség formáját öltheti. E problémák közismert pszichopatológiai megfelelői a különböző testképzavarok (Giddens 1991: 99–103).¹⁸

18 Giddens részletesen elemzi az anorexiát a késő modernitás sajátosságainak perspektívájából. Álláspontja szerint az elsősorban a reflexív önmonitorozás olyan addiktív patológiájaként értelmezhető, ami az önkontroll biológiai önfenntartás határait súroló mértékű kiterjesztésének formáját ölti (Giddens 1991: 103–108).

Akár a tiszta kapcsolat, akár a testhez való viszony patológiáit nézzük, egyfajta törekvés mindegyikben közös. E patológiákban szenvedők a jövő gyarmatosításának feladatát túlzásba viszik, és ezáltal azt valójában ellehetetlenítik. A jövő gyarmatosítása a kockázatok kezelésének segítségével lehetséges úgy, hogy különböző alternatívákhoz valószínűséget rendelünk, és ezek fényében döntünk a cselekvési stratégiáról. A premodern társadalmakban a tradíciók helyettesítették e becsléseket: a cselekvési alternatívák körét cselekvési pályák kijelölésével rövidre zárták.¹⁹ Az addikciók hasonlóképp működnek: a kockázatok felvállalása helyett kötött pályára állítják a cselekvéseket. Igaz, esetükben nem a közösség szokásai, hanem a görcsösen ismételt egyéni rítusok jelölik ki a cselekvés kereteit.²⁰ E patológiák ilyenformán elsősorban amiatt tanulságosak, mert rávilágítanak a késő modernitásbeli cselekvőre nehezedő egyik legnagyobb kihívásra, a környezeti kockázatokkal való reflexív szembenézés feladatára.

Fontos látni, hogy a késő modernításban nem a kockázatok szaporodtak meg, hiszen az emberi élet mindig is kockázatok sokaságának volt kitéve. Ami megváltozott, az a kockázatokra való reflexió foka. Míg a premodern társadalmakban a hétköznapi cselekvések többségével kapcsolatban nem merült fel a kérdés, hogy vajon milyen hatással vannak egy távoli, akár a saját életünkön túlmutató időpontra, addig napjainkban a legegyszerűbb tevékenységeinkkel kapcsolatban is felmerül a kérdés, miként befolyásolják a kis valószínűségű, nagy kockázatú jövőbeni eseményeket.²¹ A kockázatokhoz a késő modernításban tehát aktívan viszonyulnak a cselekvők. Mérlegelik a különböző szakértői rendszerek véleményeit, de – ha csak azon a szinten is, hogy melyik rendszerre hallgassanak – végül egyénileg döntenek a követendő stratégiáról (Giddens 1991: 124–126).

A szakértői intézményrendszerek által újratermelt tudás a reflexív modernításban nélkülözhetetlen, hiszen az teremti lehetőséget a kockázatok megbecslésére. Ugyanakkor annak, hogy a hétköznapi megismerés ilyen mértékben intézményi feltételekre utalt, ára is van: az intézményi tudástermelés során vakfoltok jönnek létre, melyeket azután óhatatlanul a cselekvők vakfoltjai is lesznek. A különböző szakértői rendszerek önreferenciálisak, vagyis belsőleg meghatározott érdekek és ismeretek strukturálják őket. A rájuk támaszkodó cselekvő többé-kevésbé kénytelen ezekhez a struktúrákhoz igazodni. Ennek egyfelől az a következménye, hogy semelyik rendszerre sincs kizárólagosan ráutalva, vagyis nincs egyetlen tradíciónak sem alávetve (és ezáltal felszabadul a tér, az idő, a normák és a rítusok tradicionális korlátai alól).²² Másfelől az, hogy az intézmények által kijelölt téren kívül kevésbé tud mozogni. Ez utóbbi folyamatot nevezi Giddens a „tapasztalás szegregációjának” (Giddens 1991: 144–148).

19 Természetesen a tradíciók e potenciáljuk okán továbbra is jelentős tömegeket vonzanak. Minthogy a késő modernitás realitásának tagadásán alapulnak, ezért a fundamentalizmus formáját öltik (Giddens 1991: 142).

20 Ezen a ponton megemlítenéd a patológiák másik típusa is, a paranoia. Ez nem más, mint az olyan kis eséllyel bekövetkező, nagy veszélyű kockázatoknak – mint amilyen például egy repülőgép-szerencsétlenség, atomerőmű-katasztrófa – tulajdonított túlzott valószínűség. A paranoia modernitáselméleti megközelítésben a szakértői rendszerekbe vetett elemi bizalom hiányára vezethető vissza (Giddens 1991: 126–133).

21 Példaként gondolhatunk akár a környezetszennyezésre, a globális egyenlőtlenségi rendszerre vagy a saját egészségünkkel kapcsolatos kockázatokra: minden vásárolt termékkel kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon a globális felmelegedést elősegítette-e az előállítása vagy sem, az egyenlőtlenségeket növelte-e vagy sem, az egészségünket veszélyezteti-e vagy sem (Giddens 1991: 115–124).

22 Ezen a ponton Giddens gondolatai Luhmann belátásaihoz kerülnek közel nem csupán az önreferencialitás hangsúlyozása miatt, hanem a funkcionális differenciálódás tudásszociológiai következményeinek hangsúlyozása kapcsán is.

A tapasztalás szakértői rendszerek általi kisajátítása számos példán keresztül érzékeltethető, akad ugyanakkor néhány terület, ahol ez a tendencia látványos méreteket öltött. Az első társadalmi csoportok, amelyeket a modern intézmények szó szerint és jelképesen elzártak a társadalom elől, a bűnözők és az örültek voltak. Rájuk mint morálisan megjavítandó, meggyógyítandó személyekre tekintettek, akiket csak megfelelő kezelést, nevelést követően lehet visszaintegrálni a társadalomba. Az orvosi szakma intézményesedésével hasonló sorsra jutottak a betegek és a haldoklók is. A kórházak szintén a hétköznapi társadalmi rutinoktól függetlenített, sajátos szabályrendszerrel jellemezhető térként funkcionáltak. Így lett – a feltettük való kontroll nevében – fokozatosan elrejtve a betegség és a halál is a társadalom elől.

Más megfontolásoktól vezérelve és másféleképpen ugyan, de az örület, a bűn és a betegség mellett a szenvedélynek és az indulatoknak is távoznuk kellett a nyilvánosságból, különös tekintettel a szexualitásra. Ennek hátterében azonban – állítja Foucault-val szemben Giddens – nem normalizációs törekvések álltak, hanem sokkal inkább az egyre jobban beszűkülő privát szférának mint az intimitás terének az elkülönítése, ahol az identitás reflexív projektuma védett keretek között vált kivitelezhetővé. Végezetül – nem függetlenül a többi fejleménytől – a természet tapasztalatának izolációját kell megemlíteni. Ahogy az iparosodás előrehaladt, úgy nőtt meg a természet társadalmilag megformált részének az aránya. Ebbe egyaránt beletartozik a megművelt földterületek kiterjesztése és a saját test fokozott kontrollálása is. Ennek az átalakulásnak különösen nagy súlyt ad az a tény, hogy a természet az emberi állapotban egyfajta végső referenciapontként szolgál. Azáltal, hogy ez a végső referenciapont is megmunkálttá válik, rá is jellemző lesz mindaz a kontingencia, ami a társadalmi sajátja, és ezáltal megszűnik az evidencia bázisa lenni (Giddens 1991: 155–166).

Annak, hogy az intézmények fenn tudják tartani szerepüket a tapasztalás folyamatában, elsősorban a – foucault-i értelemben vett – felügyelet egyre kiterjedtebb hálózataira van szükség. Hiszen ezek ágyazzák be hatalmi eszközökkel a szakértői rendszerek szemantikáit. Ennek eredményeként a késő modernitásban a privát és nyilvános közti határok minden korábbi kornál jobban elmosódtak. Ez egyfelől azt jelenti, hogy létrejött a civil társadalom szférája, ami jogot formál a szakértői rendszerek működésének ellenőrzésére (a privát behatol a nyilvánosba), másfelől azt, hogy a szakértői rendszerek előtt rejtve maradó tartomány egyre kisebb lett (a nyilvános behatol a privátba).²³

A tapasztalás szegregációjának tendenciái természetesen nem szándékolt cselekvések eredményeként jönnek létre, hanem az intézmények működésének mellékkövetkezményeként. E tendenciák, mélyre ható jellegükből kifolyóan, számos ellentmondás, konfliktus forrásává válnak. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy az elzárt tapasztalatok – betegség, kriminalitás, halál – nemritkán áttörnek a hétköznapi valóságba és megakasztják a rutinokat. Ilyenkor az intézmények által partvonalra szorított morális és egzisztenciális kérdések zavarba ejtő intenzitással törnek felszínre. Ezekben a helyzetekben a cselekvő számára kétféle lehetőség adódik: vagy az egzisztenciális dilemmákra szakosodott terápiás szakértői rend-

23 Mindez összefügg továbbá a tudatalatti negatív ösztönzőinek korábban tárgyalt átalakulásával, a bűntudat helyetti a szégyen előtérbe kerülésével. A bűntudat egy külsődleges morális rendszerhez képest értelmezhető, szabályszerűségként. A szakértői rendszerek azonban nem a moralitás szempontjai alapján szerveződnek, aminek eredményeként a késő modernitásban a külsődleges társadalmi normák gyengültek. Így csökkent a bűntudat szerepe és nőtt az identitás egészére vonatkozó szégyen (Giddens 1991: 149–155). E tekintetben Habermas kordiaгнозисát erősíti meg Giddens következtetése, aki szintén a kommunikációban kifejeződő moralitást veszélyeztető rendszerekről ír.

szerek tudására támaszkodva reflexíven próbál választ találni, vagy pedig elhárítja a kérdést, és visszahúzódik a privát szférába, az ego és az intimitás terébe.²⁴ Az előbbi eset – bár abból fakadó paradox mivoltát nem lehet nem észrevenni, hogy épp a problémát okozóhoz hasonló, kontrollra törekvő szakértő rendszer segítségével lát a probléma megoldásához – bizonyos értelemben a tapasztalatoktól való elidegenedésre adott adekvát válasznak tekinthető. A terápia a késő modernitás cselekvői szintű reflexiós intézményének tekinthető. Célja pontosan azoknak a problémáknak a kezelése, amiket az absztrakt intézmények hoztak létre (Giddens 1991: 179–180).

Ahogy az a fentiekből kiderül, Giddens óvakodik attól, hogy a modernizációt egyértelműen valamilyen negatív vagy pozitív tendencia kiteljesedéseként írja le. Ahelyett, hogy utópisztikus vagy borúlátó jóslatokba bocsátkozna, mint sok más szociológus, minél pontosabban igyekszik dokumentálni az újszerű nehézségeket és az azok legyőzésében segítő újszerű eszközöket. Ebből a perspektívából a modernizáció egy ellentmondásos folyamatnak látszik ugyan, azonban korántsem önpusztítónak. Ez az ellentmondásosság ugyanakkor nem csupán a szociológiaelméletben jelenik meg. Megélik maguk a cselekvők is, akik – a fundamentalista, kényszeres tagadásától a tiszta kapcsolatba való visszahúzódon és a reflexív feldolgozáson át a terápiáig – különbözőképpen reagálnak rá. Ahogy a modernitásban a válságok a normalitás szintjére emelkedtek, és ahogy a cselekvők eszerint kezdtek viselkedni, úgy alakult ki egy kockázatkultúra a maga sajátos – az identitásokat szövő narratívák formájában megjelenő – dilemmáival (Giddens 1991: 181–188).

Az első dilemma, amivel az identitáskonstrukció folyamatában óhatatlanul szembetalálja magát a cselekvő, a homogenizáció és a fragmentálódás egyidejű tapasztalata. A globalizálódó intézményrendszerek egyfelől szabványosított kereteket teremtenek, amik hasonló élethelyzeteket és problémákat szülnek, melyek feldolgozásához hasonló reflexiós intézményrendszerek és szemantikák állnak rendelkezésre. Másfelől e keretek között sokkal nagyobb mozgástér jön létre, mint a tradicionális társadalmakban. Az, hogy melyik intézményrendszer szempontjaihoz miként igazodik a cselekvő, hogy miként reagál az egzisztenciális és materiális kihívásokra, végső soron az egyéni döntésein múlik. Ebből fakadóan minden korábbinál nagyobb diverzitású csoportok jöhetnek létre lokálisan, és könnyen megeshet, hogy csupán térben és időben egymástól távoli cselekvők élethelyzetei hasonlítanak egymáshoz. Az identitás konstrukciója e dilemma mentén kétféle veszélynek van kitéve aszerint, hogy a homogenitás vagy a fragmentáltság tapasztalatát abszolutizálja. Előbbi esetben egyetlen szemantika rabjává válik (fundamentalizmus), utóbbi esetben – a különböző kontextusokhoz folyton alkalmazkodva – a koherens identitás lehetőségét véti el (Giddens 1991: 189–191).

A második dilemma a kiszolgáltatottság és a kontroll egyidejű tapasztalatából fakad. Akár a piacra, akár az adminisztratív rendszerre, akár a tudományokra gondolunk, belátható, hogy a szakértői rendszerek viszonylatában az egyéni cselekvő összemérhetetlen hatalmi és tudásbeli egyenlőtlenségnek van kitéve. Ennek következtében nem ritka az a tapasztalat, hogy azoknak ki van szolgáltatva, azok mintegy tőle függetlenül hoznak döntéseket az életéről. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor az is igaz, hogy minden korábbi kornál nagyobb tömegeknek van lehetőségük arra, hogy szabadon döntsenek életstílusukról. Hiszen sem a leszámrazási viszonyok, sem a tradíciók nem határozzák meg immár megkérdőjelezhetetlen módon a cselekvési lehetőségeket. Az identitás konstrukciója során e dilemma kapcsán

24 Ez utóbbi eset áll Giddens szerint a modern kori narcizmus elterjedtségének hátterében (1991: 169–179).

egyrészt a cselekvési képesség feladásának, másrészt az onnipotencia érzésének csapdája fenyeget aszerint, hogy előbbi vagy utóbbi tapasztalatot tekinti kizárólagosnak az egyén (Giddens 1991: 191–194).

A harmadik dilemma a megkérdőjelezhetetlen tekintélyek és az egyértelmű hierarchiák hiányának együttállásából fakad. A késő modernitásban a szakértői rendszerek egyfelől hasonlóképp kritika felett állnak a laikusok számára, ahogy korábban a vallási rendszerek. Másfelől, a különböző szakértői rendszerek közötti hierarchiát immár nem rendezi el egyetlen metahierarchia, ami számos döntési helyzetben bizonytalanságot szül. Az identitás konstrukciója során e tapasztalatok abszolutizálása a dogmatikus tekintélytisztelt, illetve a döntésképtelenséghez, bénultsághoz vezető orientációvesztés patológikus formáit öltheti (Giddens 1991: 194–196).

A negyedik dilemma végül a magára a tapasztalás és az életstílus konstrukciójának folyamatára vonatkozik, ami egyfelől individualizálódik, másfelől a fogyasztási döntések formáját öltve eldologiasodik. Ez a dilemma legkézenfekvőbbben a fogyasztói társadalom önmegvalósítási imperatívuszán alapuló kritikáira gondolva érthető meg: bár az életstílusát ki-ki maga megválaszthatja, azonban ezzel csupán egy termékkosarat választ, melynek tartalmát már a piaci szereplők töltik meg árukkal. E dimenzió mentén egyfelől a konzumerizmus, másfelől az extrém önmegvalósításból fakadó marginalizálódás fenyeget (Giddens 1991: 196–200).

Végül nem feledkezhetünk meg a legalapvetőbb dilemmáról, magának az identitáskonstrukciónak a kérdéséről. A késő modernitás egyfelől magában rejtja a saját élet feletti kontroll ígéretét, egy problémamentes, ugyanakkor egyénileg meghatározott önazonosságot. Az érme másik oldalán ugyanakkor az értelemvesztés és az egzisztenciális szorongások tapasztalatait találjuk. E két tapasztalat egyazon életút különböző szakaszaiban egyaránt átélhető, és ez alighanem fundamentálisan meghatározza a késő modernitás karakterét. Az emancipáció korábban soha nem látott fokával párhuzamosan – azokon a pontokon, ahol a modernitás intézményei a legradikálisabb változásokat idézték elő – az elnyomás és szenvedés új formái is megjelennek: az életúton belül a szegregált tapasztalatok felbukkanásakor, a tiszta kapcsolatokban, a letűnő tradíciók kétségbeesett, fundamentalista újraélesztési kísérleteiben, az új vallási mozgalmakban és a globális célokért küzdő civil mozgalmakban (Giddens 1991: 201–208).

Minthogy ezekben a helyzetekben dől el, hogy a modernizáció emancipatorikus vagy patológikus tendenciája érvényesül-e, az említett jelenségek a késő modernitás kulcsmozzanatai. Bennük fejeződik ki az aktorok szintjén a modernitás reflexivitása, rajtuk keresztül nyílik lehetőség a struktúra reflektált interakciók keretében történő megváltoztatására, vagyis a strukturációs konstelláció megváltoztatására. Ezen a ponton a giddensi modernizációelmélet a politikai praxis elméletébe torkollik. Elméletstratégiaiilag hasonló funkciót tölt be a praxis vizsgálata a modernizációelmélet kontextusában, mint a strukturáció folyamatának vizsgálata az interakciók és struktúrák társadalomelméletének kontextusában. A politika és a praxis – mint cselekvés – a modernitás – mint struktúra – újratermelésének folyamata. A praxis fenntartja és átalakítja a modernitást, miközben a modernitás kijelöli annak lehetséges kereteit. Az, hogy a politikai és identitáskonstrukciós praxis vált a cselekvés formájává, a modernitás strukturációs jellegzetessége. Ennek eredményeként jöttek létre az új, dinamikusan változó társadalmi formák és az új, szövevényes patológiák. A kritikai szociológia feladata Giddens szerint ezek minél alaposabb feltárása és az így keletkező ismeretek becsatornázása a cselekvők és az intézmények reflexivitásába.

Hivatkozott irodalom

- Arendt, Hannah (1998): *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bologh, Roslyn W. (1997): Review of The Transformation of Intimacy. In *Anthony Giddens Critical Assessments*. Christopher G. A. Bryant és David Jary (szerk.). London: Routledge.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity. (Magyarul részlet, lásd: Giddens 2013 [1991].)
- Giddens, Anthony (1992): *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (2013 [1991]): A késő modernitás körvonalai. *Replika* (82): 113–130.
- Hay, Colin, Martin O'Brien és Sue Penna (1997): Giddens, Modernity and Self-identity. The „Hollowing out” of Social Theory. In *Anthony Giddens Critical Assessments*. Christopher G. A. Bryant és David Jary (szerk.). London: Routledge
- Luhmann, Niklas (1997 [1982]): *Szerelem, szenvedély – Az intimitás kódolásáról*. Budapest: Józsefvev.
- Meštrović, Stjepan Gabriel (1998): *Anthony Giddens. The Last Modernist*. London: Routledge.
- Murgatroyd, Linda (1989): Only Half the Story. Some Blinkering Effects of 'Malestream' Sociology. In *Social Theory of Modern Societies. Anthony Giddens and His Critics*. David Held és John B. Thompson (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 147–161.
- Sik Domonkos (2013a): Giddens társadalomelmélete. *Társadalomkutatás* (31)1: 55–71.
- Sik Domonkos (2013b): Giddens modernizációelmélete. Intézményi átalakulás és politikai praxis. *Replika* (82): 97–112.